

УДК 801. 561. 26

СІНТАКСІЧНЫЯ СРОДКІ ДАДАТКОВАЙ СУВЯЗІ ЧАСТАК БЯЗЗЛУЧНІКАВАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА

Б. А. Крук

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры педагогікі і методык дашкольнай і пачатковай адукацыі
УА МДПУ імя І. П. Шамякіна

Часткі, якія патрабуюць далейшага разгортвання, а таксама з агульным даданым членам, які знаходзіцца ў адной з прэдыкатыўных частак канструкцыі, паралелізм будовы ў артыкуле разглядаюцца як сінтаксічныя сродкі дадатковай сувязі і адзінства бяззлучнікавага складанага сказа.

Уводзіны

Вядома, што агульнае значэнне бяззлучнікавага складанага сказа ўзнікае на аснове семантыка-граматычных узаемаадносін прэдыкатыўных кампанентаў. Таму даследаванні ў аспекце асэнсавання структуры сказа з'яўляюцца актуальнымі на сённяшні дзень, бо аб'яднаны адзіным імкненнем – вывучыць заканамернасці арганізацыі камунікатыўнага працэсу, шматаспектнасць сінтаксічных зносін.

Мэта работы – высветліць ролю сінтаксічных сродкаў у аб'яднанні частак бяззлучнікавага складанага сказа, вызначыць іх функцыі, акрэсліць частотнасць ужывання такіх сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове, апісаць бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія характарызуюцца паралелізмам будовы.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Структурнае адзінства прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа можа ўзмацняцца асаблівасцямі іх сінтаксічнай будовы. Гэты пункт погляду на бяззлучнікавыя складаныя сказ пададзены і ў “Синтаксисе современного русского языка” [1, 253–254], падрыхтаванага ў рамках Праграмы стварэння новага пакалення падручнікаў для Расійскай Федэрацыі і дзяржаў – удзельніц СНД.

Фактычныя моўныя матэрыялы, выбраны з тэкстаў асноўных стыляў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, дае падставы сцвярджаць, што найбольш пашыраны бяззлучнікавыя складаныя сказы “с незамешчонай сінтаксічнай пазіцыяй” [2, 6] (першая частка патрабуе разгортвання) у вершаваным мастацкім тэксце. Неабходнасць раскрыцця зместу першай састаўной часткі абумоўлена тым, што асноўная інфармацыя, якую выражаюць такія бяззлучнікавыя складаныя сказы, заключана ў другой частцы: *Прыслухайся: шумяць жытты на вольным полі* (Я. Янішчыц. Вузельчыкі званкоў...), *Ведаю: ёсць на свеце душа твая маладая* (Е. Лось. Слухаю: ходзіць вецер...), *Веру: з гэтых хлапчукоў многа вырасце падобных да сяброў-франтавікоў* (П. Панчанка. Дарога), *Даўно ўжо людзі прадказалі: нішто не вечна паміж нас* (П. Броўка. Я веру шчыра...), *Я ведаю: ты з гора ў зморы, губляеш губ і рук цяпло* (П. Броўка. Ты ўся ў трывозе, маладая...), *Мы зналі: пагранічным быў наш лясны раён* (Н. Гілевіч. Сто вузлоў памяці), *Я знаю, мне не шанцавала, вятрам я скарг не пасылаў* (А. Астрэйка. Заўсёды мне не шанцавала...), *Я ведаў: многа солі – многа хлеба* (М. Аўрамчык. Закончылася змена...), *Казалі: куля тваё сэрца ў бойцы навывлёт прайшла...* (П. Броўка. Казалі: куля тваё сэрца...).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы гэтай групы ў большасці выпадкаў сінанімічныя складаназалежным сказам з даданымі дапаўняльнымі часткамі, радзей – даданымі дзейнікавымі часткамі: 1. *Я ведаю: пазбыцца гэтых сноў не дапаможа мне нішто на свеце* (Н. Гілевіч. Ты кажаш, я не ведаю вайны...). Параўн.: *Я ведаю, што пазбыцца гэтых сноў не дапаможа мне нішто на свеце*. 2. *Ведаю: адолею бяду і наклічу радасць выпадкова* (Я. Янішчыц. Лістапад. Разгудкавы спакой...). Параўн.: *Ведаю, што адолею бяду і наклічу радасць выпадкова*. 3. *Я знаю: крутымі шляхамі да нас ты ў госці прыйшоў* (М. Танк. Новаму году). Параўн.: *Я знаю, што крутымі шляхамі да нас ты ў госці прыйшоў*.

Своесаблівая ўзаемасувязь кампанента першай састаўной часткі з усёй другой часткай не толькі паказвае на спецыфіку такіх бяззлучнікавых складаных сказаў, але і з'яўляецца сінтаксічным сродкам узмацнення сувязі частак складанай канструкцыі. Як паказвае даследаваны матэрыял, у вершаваным мастацкім тэксе найбольш часта ўжываюцца з гэтай групы бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая састаўная частка якіх мае форму аднасастаўнага пэўна-асабовага або неразвітага двухсастаўнага сказа (*прашу – я прашу, чакаў – я чакаў, ведаю – я ведаю* і г. д.). У апавядальным мастацкім тэксе і ў тэкстах розных публіцыстычных жанраў бяззлучнікавым складаным сказам такога тыпу ўласцівы даволі вялікі канструктыўны састаў кампанента, які патрабуе ўзнаўлення. Першая састаўная частка бяззлучнікавай канструкцыі можа мець форму:

а) простага двухсастаўнага сказа (развітага і неразвітага): *Ён ведаў: дарога будзе не лёгкай* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Ён здалёк бачыць: замок вісіць на дзвяхах* (К. Чорны. Заўтрашні дзень);

б) аднасастаўнага пэўна-асабовага сказа: *Стукаю – ніхто не адказвае* (І. Шамякін. Галоўны інжынер). *І раптам убачыў: з Сарок рухаецца калона немцаў* (М. Гамолка. Сокалы-сакалянты). *Адчуваў: камень лёг і на сэрца старшынні сельсавета* ("Польмя"). *Шчыра прызнаюся: крывава-балюча было слухаць гэтыя словы [аб лёсе перасяленцаў] бабуль* ("Польмя");

в) няпэўна-асабовага сказа: *Выбачайце: я зараз вярнуся* (Я. Колас. На ростанях). *Пастукалі – ніхто не адказвае* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). *Кажуць: на чужое не квася* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Не дарма ж гавораць, ціхая вада грэблі рве* (І. Шамякін. У добры час);

г) абагульнена-асабовага сказа: *Куды ні зірні – усюды лес бы лес, – таемны, магутны, прыгожы* (Р. Мурашка. Салаўі святога Палікара). *Меней гавары, болей пагуляеш* (Прыказка);

д) безасабовага сказа: *Заўважалася – на вуліцы сям і там стаялі паліцэйскія* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Сумнення не было, ішоў цягнік* (М. Лынькоў. Недапетыя песні). *Кінулася ў вочы – усюды шмат машын, яны прытаркаваныя скрозь узбоч вуліц* (Б. Сачанка. Восень у Парыжы).

Сувязь састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа можа ўзмацняцца наяўнасцю агульнага члена, што знаходзіцца ў адной з прэдыкатыўных частак канструкцыі. Аднак заўважым, што такія сказы складаюць параўнальна нешматлікую групу. Так, іх колькасць склала каля 3,5% ад агульнай выбаркі з твораў мастацкай літаратуры, у публіцыстыцы – 3%. Адзначым, што агульны даданы член звычайна размяшчаецца ў пачатку бяззлучнікавага складанага сказа, спарадычна – у канцы: *У хлявах іржалі коні, жаласна мычалі каровы* (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах). *Начамі гарэлі ракеты, пльлі ў замяць трасіры, раўлі самалёты* (М. Лупсякоў. Бацькі). *Сярод верасоў чырванелі зоркі дзікай гваздзікі, сінелі лясныя званочки, жаўцелі суквецці бяссмертнікаў* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Над горадам цягнуліся густыя хмары, неба было шэрым, задымленым* (Тамсама). *Дзесьці праспявае чорная жаўна, ёй адгукнецца дрозд, дробна застуквае аб сухое дрэва дзяцел, рэзка зашамціць у голлі разбуджаная сава* (Т. Хадкевіч. Па-над Убарцю). *Над ракой вірыла, калацілася рэха страляніны, агідна пасвіствалі кулі* (М. Гамолка. Сокалы-сакалянты). *На палетках шумела ўжо спелае жыта, жаўцела піаніца* (М. Машара. Ішоў дваццаты год). *На узбоччы між кустоў раслі высокія і густыя травы, цвілі стракатыя і духмяныя краскі* (М. Машара. "Крэсы" змагаюцца). *У небе натужліва вылі і звінелі маторы, трашчалі кулямёты: недзе за хмарамі і дымам ішоў наветраны бой* (І. Шамякін. Трывожнае шчасце). *Масты ўзятаюць, машыны знікаюць пад смелым агнём партызан* (П. Броўка. Партызанскі марш).

Паэтычны сінтаксіс бяззлучнікавыя складаныя сказы аналізуемай мадэлі выкарыстоўвае вельмі рэдка. Вось некаторыя з іх: *Паабпал групы разрасліся ў полі, нізенькі ядловец чэзне, бы ў няволі* (Я. Колас. Дарога). *За аконцам вецер ходзіць, глуха вербы плачуць* (Я. Колас. Маці). *На дне ракі тлустыя самы замёрлі, сняць пра лета шчупакі* (П. Панчанка. Выязджалі лесарубы). *Над Нараччу – рабінавая ноч, бушуюць хвалі, дождж і навальніца* (С. Грахоўскі. Рабінавая ноч).

Адзінкавыя выпадкі ўжывання бяззлучнікавых складаных сказаў з агульным даданым членам зафіксаваны ў навуковым стылі: *У працэсе моўнай практыкі грамадства ўдакладняюцца і аднаўляюцца сэнсавыя і граматычныя сувязі слова, узбагачаецца і ўдасканальваецца яго семантыка, акрэсліваецца сфера распаўсюджвання, складаецца яго стылістычная афарбоўка* (М. Я. Цікоцкі. Стылістыка беларускай мовы). *У час запоін і заручын нявестка адорвала сватоў жаніха ручнікамі, хусткамі і інш.; сваты давалі ёй крыху грошай, стужкі і інш.* (Этнаграфія Беларусі).

Рэдка сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх сэнсавая сувязь частак актывізуецца агульным даданым членам, што знаходзіцца ў сярэдзіне аднаго з кампанентаў канструкцыі: *На гуме з рання да вечара чуваць быў гул малатарні, у кузні звінелі малаткі* (У. Краўчанка. Вясна на Палессі).

Даследаваны матэрыял сведчыць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове параўнальна рэдка ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, сувязь састаўных частак у якіх узмацняецца і такой асаблівасцю сінтаксічнай будовы, як немагчымасць іх развіцця (так званыя закрытыя структуры). Сціслаць, выразнасць такіх бяззлучнікавых складаных сказаў абумовіла іх шырокае ўжыванне ў вуснай народнай творчасці: *Прыйшоў працаваць – няма чаго час каратаць* (Прыказка). *Добра працуеш – павагу маеш. Баяцца ваўка – у лес не хадзіць. Сам не ўмееш слухаць – другога не прымуціш. Бацькоў слухаць – гора не знаць. За двума зайцамі пагонішся – ніводнага не зловіш* [3].

Для перадачы дынамізму і жывасці размоўнага стылю такія бяззлучнікавыя складаныя сказы нярэдка выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры: *Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць. У лес не хадзіць – не мець лясіны. Лясіны не мець – не мець хаціны. Хаціны не мець – дзяцей не радзіць* (А. Вяцінскі. Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць...). *Над кожнай кніжкай плакаць – слёз не хопіць* (І. Шамякін. У добры час).

Неабходна падкрэсліць, што адна з састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа закрытай структуры залежыць ад другой па сэнсе і інтанацыі. Характэрнай асаблівасцю такіх бяззлучнікавых канструкцый з'яўляецца тое, што выказнік і ў першай, і ў другой састаўных частках амаль заўсёды выражаецца дзеяслоўнымі формамі. На стыку прэдыкатыўных частак заўсёды вытрымліваецца неабходная вычакальна-папераджальная паўза. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія маюць закрытую структуру, часцей выражаюць:

а) прычынна-выніковыя адносіны: *Не езь не утоттанай дарогай – на долю будзеши наракаць* (П. Глебка. Трывожны сігнал). *Ранак луг расой купае – дзень гарачы будзе* (А. Бялёвіч. Ясныя водбліскі);

б) адносіны абумоўленасці: *Сокалу крылі абрэзаць – сокол не будзе лятаць* (А. Александровіч. Нараджэнне чалавека);

в) уступальныя адносіны: *Колькі ні старайся – усяго не пераробіш* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Пацей не пацей – дурнем памрэш* (М. Лынькоў. Баян).

Спецыфічнай асаблівасцю граматычнай прыроды многіх бяззлучнікавых складаных сказаў, асабліва з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі, з'яўляецца тое, што іх састаўныя часткі могуць аб'ядноўвацца “паводле закону структурнага паралелізму” [4, 308]. Паралелізм будовы – адзін з сінтаксічных сродкаў дадатковай сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа. Для сучаснай беларускай літаратурнай мовы характэрны пераважна такія бяззлучнікавыя канструкцыі, у склад якіх уваходзяць дзве састаўныя часткі: *Перастала каліна ўцяточкі ўбірацца; перастала дзяўчына з ненаглядным страцацца* (Я. Купала. Над ракою ў спакоі...). *Ты – царыца, я – цар...* (Я. Купала. Хмарка і маладзёк). *Шчасліваю маці ўсе любяць сыны, няшчасную маці шкадуюць яны* (С. Грахоўскі. Матчыны вочы). *Вясной тут [на агародзе] стаіць вада, летам аж буяе разнатраўе* (І. Навуменка. Апошняя восень). *Адны [дзеці] падхапіліся, другія, нясмела падымаючыся, глядзелі на настаўніка* (Ф. Янкоўскі. Расказаць... Паказаць...). *Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў для наведання, запытання ці пабуджэння да дзеяння* (В. І. Рагаўцоў, А. Л. Юрэвіч. Уводзіны ў мовазнаўства). *У паляванні побач з лукам шырока ўжываліся пасткі, лоўчыя ямы; у рыбалоўстве – човен, вуды, восці, кашы, сачкі; з'явіліся рыбалоўныя сеці* (Этнаграфія Беларусі).

Аналіз матэрыялу паказвае, што ў творах мастацкай літаратуры нярэдка ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх характарызуюцца пэўным паралелізмам сваёй будовы і ўтвараюць не адну, а дзве і нават тры сінтаксічныя групы: *Хацеў сказаць слова – язык не варушыўся; хацеў бегчы за Максімам – ногі не слухалі* (Я. Колас. Малады дубок). *Сонца грэе, – калода прэе; сонца пячэ, – калода цячэ* (В. Дунін-Марцінкевіч. Купале). *Яны – багатыя, мы – бедныя; яны – кулакі, мы – беднякі* (З. Бядуля. Год за годам). *Кране рукой рабіны куст – звон чуецца рабінавы, кране яна каліны куст – звон чуецца калінавы* (М. Танк. Сярод лясоў наднёманскіх).

Як відаць з прыкладаў, асновай для выяўлення супастаўлення (супрацьпастаўлення) служаць суадносіны канкрэтнага зместу прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа як у межах адной групы, так і паміж групамі ў цэлым.

Паралелізм як элемент унутранай структуры бяззлучнікавага складанага сказа з'яўляецца не толькі сродкам дадатковай структурнай і семантычнай сувязі частак, але і выконвае экспрэсіўна-выразную і рытміка-інтанацыйную функцыі, асабліва ў вершаваным тэкспе: *Да зялёнай каліны прылятала зязюля; да дзяўчыны-маліны ўдаваўся Януля* (Я. Купала. Над ракою ў спакоі...). *Ёсць хуткасьць гуку, ёсць – звышгукавая, ёсць хуткасьць зор, прыкметная для ўсіх* (А. Куляшоў. Хуткасьць). *Быў жаль: не тое дзесь прарочыў, быў боль: не тыя бачыў сны* (К. Кірэенка. Былі ў блуканнях дні і ночы). *Не каліна над вадою нахіліла голле – плача маці сярод поля, праклінае долю* (П. Трус. Дзясяты падмурак).

Паралелізм прадугледжвае і сэнсавую, і структурную суаднесенасць састаўных частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі. Узаемаразмешчэнне гэтых частак і рэалізуе пэўныя сінтаксічныя адносіны, што дае падставу разглядаць паралелізм будовы як дадатковы сродок сувязі кампанентаў бяззлучнікавай канструкцыі.

Вывады

Сінтаксічныя сродкі шырокім спектрам пададзены ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, аб чым яскрава сведчыць фактычны матэрыял, актыўна выкарыстоўваюцца нісьменнікамі для структурнай арганізацыі бяззлучнікавых складаных сказаў, для актывізацыі і ўзмацнення сувязі між часткамі бяззлучнікавай канструкцыі.

Адзначаныя сродкі могуць “прадстаўляць” адну з частак бяззлучнікавага складанага сказа ў іншых састаўных частках. У многіх выпадках яны не толькі ўзмацняюць сувязь састаўных частак канструкцыі, але “захоўваюць” форму бяззлучнікавага складанага сказа.

Паралелізм як элемент унутранай структуры бяззлучнікавага складанага сказа не толькі арганізуе сказ структурна і семантычна, але і выконвае экспрэсіўна-выразную і рытміка-інтанацыйную функцыі.

Літаратура

1. Синтаксис современного русского языка : учеб. для филологических специальностей ун-тов СНГ / Г. Н. Акимова [и др.] ; под ред. С. В. Вяткиной. – СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 347 с.
2. Современный русский язык: Бессоюзное сложное предложение. Сложные синтаксические конструкции. Сложное синтаксическое целое. Чужая речь. Пунктуация / Л. П. Демиденко [и др.]. – Минск : Вышэйш. школа, 1988. – 173 с.
3. Мудрыя дарадцы: Прыказкі і прымаўкі / уклад. А. У. Янголь. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Юнацтва, 1983. – 94 с.
4. Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба; АН БССР; Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.

Summary

In the article, parts of the sentences that require further spreading, as well as sentences with the common secondary part of the sentence, that is located in one of the predicate parts of the structure, the structure of parallelism are considered as syntactic means of additional connection and unity of conjunction less complex sentence.

Паступіў у рэдакцыю 15.10.13